

(Ne)istorinis istorinio Atgimimo laikotarpio tyrimas

(Non)historical Research of The Historical Period of Rebirth

Rec.: Anna Mikonis-Railienė, Renata Šukaitytė, Mantas Martišius, Renata Stonytė, Politinis lūžis ekrane: (po)komunistinė transformacija Lietuvos dokumentiniame kine, videokronikoje ir televizijoje, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2020.

Tomas Vaitelė

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
El. paštas: tomas.vaitele@if.stud.vu.lt

1988–1991 m. įvykiai Lietuvoje yra viena pamatinių šiandieninių lietuviškojo identiteto dalių. Nacionalinę pavarą įjungusi *perestroika* Lietuvoje su išimtimis buvo fiksuojama tiek mėgėjų, tiek Lietuvos kino studijos ar televizijos operatorių. Gausų archyvinį palikimą pakartotinai reprodukuoja vis naujesnius filmus ar dokumentines apybraižas pristatantys režisieriai. Sąjūdžio ar Sausio 13-osios įvykiai dažniausiai sukasi arba aplink politinę, arba asmeninę prizmę atsiminimuose, o nedidelis laiko tarpas nuo aptariamų įvykių tebekelia aistras, kurios neatsiejamos ir nuo šiandieninių politinių aktualijų. Sistemos kaita ar lūžiai permainų laikotarpiu šiomet dosniai išplėtė gana skurdžiu laikytą tyrimų lauką. Pasirodė Andriaus Vaišnio monografija, skirta viešojo diskurso kaitai¹, įkandin jos – „Politinis lūžis ekrane“. Pastaroji monografija – tai 2017–2019 m. vykdyto projekto rezultatas. Keturių autorių (Renatos Šukaitytės, Annos Mikonis-Railienės, Renatos Stonytės, Manto Martišiaus) tekstuose plėtojami skirtingi, tačiau dažnai turintys sąlyčio taškų vizualinių dokumentų tyrimai. Tikslu autoriai kelia „istorinių, socialinių ir kultūrinių politinės transformacijos kontekstų, jų simbolių lauko ir antropologinės erdvės (kasdienybės, žmonių, santykių, mentaliteto), atskleidžiančių filmuotoje medžiagoje, kritinę analizę“ (p. 16). Haydeno White'o istoriofotijos (istorinio pažinimo per vaizdą) princi-

¹ A. Vaišnys, *Žurnalistikos potvynis: Lietuvos žiniasklaidos sistemos kaita 1986–1990*, Vilnius: Vaga, 2020.

pas būdingas trims iš keturių šios monografijos skyrių. Kiek nepelnytai tyrėjai ignoravo ankstesnį tyrėjų, istorikų įdirbį, kuriame analizuotas politinis laikotarpio kismas, taip pat neatsiejamas nuo vizualinio palikimo.

Renata Šukaitytė pirmame skyriuje nagrinėja sovietmečio pabaigos naratyvus dokumentiniame kine, pradedant 1987 m. dokumentinėmis apybraižomis, baigiant jau šiais laikais kurtais dokumentiniais filmais. Alternatyva, kuriama sovietinei dokumentikai, gali turėti ir propagandinių elementų, tačiau autorei šiuo atveju rūpi pats kismas, kuris, kaip teigiama išvadose, į centrą iškelia orios ir drąsios tautos, kenčiančios nuo totalitarinės sistemos, įvaizdį (p. 99). Atskaitos tašku imdama dar SSRS centrinės televizijos užsakymu kurta Edmundo Zubavičiaus filmą apie pertvarką, autorė kiek nepagrįstai tvirtina, kad „šis darbas (matyt) dėl pernelyg atviros ironijos ir sovietinės planinės ekonomikos politikos ir žmonių dvasinių, socialinių poreikių ignoravimo kritikos nebuvo priimtina, tad režisieriui teko jį pakoreguoti“ (p. 38). Koregavimas galėjo būti susijęs tiesiog su estetiniais filmo trūkumais, o autorės bandymas tai sieti su ideologija reikalauja platesnio pagrindimo. Patricijos Leavy teiginys, kad įvykiai dėl jų vaizdų tiražavimo tampa „istoriškai priimtiniomis“ reprezentacijomis, mano kukliu įsitikinimu, visiškai tikėtų šio skyriaus apibendrinimui, tačiau išvadose formuluojamas priešingas vaizdas, kuris „minkštosios galios“ funkciją susieja su tariamu kritiškumu ir istorijos permąstymu (p. 100). Iš tiesų atrodytų, kad būtent dokumentinis kinas įtvirtino nekritišką ir kiek pompastišką naratyvą, kuris vis dar yra nekvestionuojamas.

Annos Mikonis-Railienės tyrime detalai aptartas įvykius fiksavusių operatorių indėlis. Šių savarankiškai dirbusių operatorių archyvai ir šiandien yra svarbus paveldas, suteikęs vaizdinį pavidalą įvykiams, kurių nuo valdžios priklausiusios institucijos negalėjo užfiksuoti ar joms nebuvo leista tai daryti. Mokslininkė plėtoja originalią tezę, kad laisvųjų operatorių atsiradimas tiesiogiai susijęs ir su vėlyvuju sovietmečiu populiarių ir dažniausiai nelegalių videotekų atsiradimu ir VHS technologija, kuri buitinę kamerą padarė prieinamą ir ryšių su užsieniu turintiems sovietiniams piliečiams. Nauja technologija plėtojosi kaip opozicija Sovietų Sąjungos įtvirtintai ir daugelį metų sėkmingai veikusiai dokumentinio kino kultūrai bei audiovizualiniam monopoliui (p. 178–179). Ne visai galima sutikti su teiginiu, kad užfiksuoti vaizdai tampa autonomišku diskursu, gebančiu kalbėti apie istoriją kitaip negu verbalinis diskursas (p. 107). Nors kamera ir tampa instrumentu, padedančiu atspindėti tikrovę (p. 108), reikėtų nepamiršti, kad toks tikrovės vaizdavimas itin priklausomas nuo kameros savininko pažiūrų, todėl ir Sąjūdžio metraštininkų objektyvumas dažnu atveju yra kvestionuotinas.

Konstruktyviausiai šioje kolektyvinėje monografijoje atrodo trečiasis skyrius, kuriame nagrinėjamas kino kronikų kismas. Renata Stonytė pažymi, kad kino kronikose ir lūžio metais išlaikoma tam tikra estetika ir totaliai neatsiribojama nuo Lietuvos komunistų partijos – jos vadovas Algirdas Mykolas Brazauskas vaizduojamas kaip herojus (p. 220). Kino kronikų kaita geriau atspindi bendrąsias laiko tendencijas, nes jos kūrėjai vis dėlto išliko pavaldūs valdžiai ir, priešingai nei dokumentininkai ar Sąjūdžio veiklos fiksuotojai, dar privalėjo atsižvelgti į partijos interesus. Kino kronikose pateikiamų įvykių vaizdavimas labiausiai pasiduoda tokiam tyrimui, nes dėl institucinio pavaldumo

kronikos kūrėjai išliko pavaldūs Lietuvos kino studijai ir detaliausiai atspindi laikotarpio politinį spektrą. Kaip įžvelgia R. Stonytė, „kronikos turinys kinta nulemtas jau ne vien valdžios pozicijos, bet ir masinio visuomenės intereso“ (p. 199), o tai galime laikyti vienu esminių desovietizacijos bruožų Lietuvoje, vertusių iš pagrindų keisti ir pateikiamą kronikos medžiagą.

Arčiausiai istorinės prieigos šioje monografijoje yra kiekybiškai plačiausias M. Martišiaus atliktas televizijos vaidmens vykstant pertvarkos procesams tyrimas. Autoriui sutrukdė neišlikęs LTV laidų archyvas, todėl pasirinktas kitas, tačiau itin keblus ir apribojantis kelias – chronologinė programų tinklelio analizė (p. 225) papildant institucinių šaltinių baze, tačiau jos panaudojimas primena atmetiną atpasakojimą, o ne detalų tyrimą. Nors vientisas LTV transliuotų laidų archyvas nėra išlikęs, detalūs jų scenarijai vis dar saugomi archyvuose ir yra nesunkiai prieinami tyrėjams². Tai leistų matyti įvairiapusiškesnį vaizdą, geriau pažinti laikotarpio tendencijas.

„Tiek visa pagrindinė LKP vadovybė, tiek LTV įtariai žiūrėjo į persitvarkymo procesą. Tai daryta tiek, kiek minimaliai reikia. Neatsitiktinai laida Persitvarkymo keliu rodyta du kartus per mėnesį ir tik po 15 minučių“ (p. 254). Įtarus žvilgsnis šiame kontekste įtvirtina paties autoriaus nuomonę, o ne empiriniu tyrimu pagrįstą teiginį. Neaišku ir apie ką autorius sako „dar labai brežnevinė“ (p. 259) tematika. Komiteto pirmininko Jono Janučio išėjimas į pensiją M. Martišiaus tekste siejamas su „konservatyvių komunistų siekiu perimti televiziją“ (p. 277). Anot autoriaus, tai lėmė „LTV silpnas gebėjimas manipuluoti žmonėmis“. Kas tai pagrindžia? Autorius konstatuoja, kad pateiktame 1989 m. Lietuvos TSR istorijos laidų teminiame plane „net septynios temos susijusios su sovietiniu palikimu“ (p. 290–292), t. y. tos, kurių pavadinimuose randamas žodis „tarybinis“ ar „marksistinis“. Tarytum tokiai išvadai to pakaktų, autorius žengia toliau teigdamas, kad „planuota net penkiolika iš trisdešimt keturių temų skirti LDK temoms. Toks dėmesys sietinas su Lietuvoje 1988 metais prasidėjusiu masiniu Atgimimo procesu“ (p. 292). Ar pateiktas teminis laidų planas ir jų pavadinimai leidžia spręsti, kad LDK istorija jau pateikiama ne pagal marksistinių modelį ir yra veikiama Atgimimo procesu?

Ar iš tiesų tai, kad tyrėjas neaptiko programų tinkleliuose žodžių „ateizmas“ (nuo 1988 m. rugpjūčio 17 d.) ar „komunizmas“ (nuo 1989 m. rugsėjo 5 d.) (p. 314), byloja apie tam tikrą kaitą? Veikiau tai liudija, kad pasirinkta itin ribota, sudėtinga ir bevaisė prieiga, kuri leidžia kelti tik abejotinus teiginius. Konstruodamas teiginį, kad propaganda sovietmečiu buvo visa apimanti ir nenutrūkstama, autorius visiškai be reikalo tai palygina su šiandieniniu televizijos tinkleliu, kuris dalijamas „į du sezonus: rudens ir pavasario“ ir „šiandien, vasaros metu – televizijos taip pat „atostogauja“ (p. 252). Taip pat paminima, kad „laisvojo interneto nebuvo“, bet skaitytojais paliekami nežinioje, nes autorius neatsako į klausimą, ar buvo bent nelaisvasis internetas. Kokios naudos tai duoda tyrimui, matyt, aišku tik pačiam tyrėjui.

Itin atmetinai nagrinėtas ir esminio politinio lūžio simbolio, laidos „Atgimimo banga“ fenomenas. Autorius tik nurodo, kad „laida buvo labiau prisitaikanti prie aplinky-

² Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA), Lietuvos TSR valstybinio televizijos ir radijo komiteto fondas (LCVA, f. R-981, ap. 3-15).

bių, joje vyravo oficialus, pataikūniškas požiūris į persitvarkymo politiką“ (p. 330). O istorikų darbuose randame priešingą vaizdą, kuris siejamas su „Atgimimo bangos“ uždraudimu vos po trijų laidų būtent dėl tiesioginės laidoje keliamos konfrontacijos, o susikirtus nuomonėms dėl konstitucijos projekto, Sąjūdis „Atgimimo bangoje“ pareiškė nutraukiantis visus ryšius su Respublikos vyriausybe³. Žinoma, tiek šiuo atveju, tiek kitur kitų tyrėjų įdirbis ar to meto liudininkų atsiminimai dėmesio nesulaukia. Ir be reikalo, nes jie, nors ir pasižymi tam tikru subjektyvumu, formuoja gerokai išsamesnį vaizdą nei pasirinkta programų tinklelio analizė.

Viena iš šio tyrimų išvadų – kad LTV nedrįso transliuoti Baltijos kelio – pagrindžiama tokiu kalambūru: „[Š]imtaprocentiniu tikslumu pasakyti ar LTV tikrai nerodė nieko, susijusio su „Baltijos keliu“ negalime“ (p. 318). Kaip televizija galėjo „bijoti“, jeigu tame pačiame instituciniame padalinyje ir tą patį vadovą turėjusio Lietuvos radijo bangomis buvo dėliojama gyvoji grandinė ir vyko veiksmo koordinavimas? Net objektyvumo stokojantis, tačiau gerokai nuoseklesnę įvykių apžvalgą pateikiantis proginis leidinys teigia, kad dėl techninių kliūčių tiesioginės transliacijos nebuvo, tačiau „dar tą patį vakarą parodė reportažus iš įvairių Baltijos kelio akcijos vietų“⁴. Anot pagrindinės tyrimo išvados, LTV laisvėjimo laikotarpiu derėtų laikyti 1989 m., o jei tiksliau – tu metų vasarą. Jeigu ir taip, kokie ženklai tai liudija? Kas leidžia suprasti, kad tai įvyko ne, pavyzdžiui, 1988 m. spalį, kai LTV tiesiogiai transliavo ir abi Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo dienas, kurios M. Martišiaus buvo paprasčiausiai pražiūrėtos.

Atmetus itin prisvilusį bandymą pažvelgti į lūžį televizijoje, trys monografijos skyriniai, nors ir neišsilaisvina iš laikotarpiui būdingų subjektyvumo gniaužtų, gausiai papildo iki šiol skurdžiu laikytą Atgimimo vizualinio paveldo tyrimų lauką. Vis dėlto paskutinis skyrius taip pat galėtų tapti savotišku pavyzdžiu, kaip tokio pobūdžio tyrimai neturėtų būti atliekami ir kaip potencialiai aktualią temą gali sugriauti pasirinkta prieiga ir netikęs empirinių duomenų masyvas, kurio duomenys į tekstą be analizės įklijuojami ir per šešetą puslapių (p. 239–245), taip sudarant iliuziją apie pateikiamų duomenų svarbą tyrimui.

³ Č. Laurinavičius, V. Sirutavičius, *Lietuvos istorija. T. 12, d. 1, Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*, Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 201.

⁴ *Lietuvos televizija, 1957–2017: faktai, kūrėjai, laidos*, sudarytoja Ona Pečiulienė, Vilnius: [Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras], 2017, p. 340.